Katastrofy spôsobené ľuďmi a ľudská prirodzenosť

Jozef Hašto

j.hasto.tn@gmail.com

Pro mente sana, Trenčín, Bratislava

Vysoká škola sv. Alžbety, Bratislava

Slovenská zdravotnícka univerzita, Bratislava

Univerzita Palackého v Olomouci, ČR

Pojmom dobro a zlo som sa až donedávna snažil vyhýbať. Pred pár rokmi som v debate so Štefanom Hríbom ale dostal otázku, čo si myslím o ZLE. Vyhol som sa odpovedi a úvahám a len som odvrkol, že čo je vlastne zlo a čo dobro? Odkázal som na vágne na Konrada Lorenza. Štefanova otázka mi ale nedala pokoj.

V neformálnych debatách s Egonom Gálom o holokauste, sa nám zlo akosi vylúplo a dostalo sa do tesného susedstva ba prekrývania s ľudskou prirodzenosťou (aj keď to v tomto kontexte znie na prvý pohľad úplne absurdne). Nakoniec som súhlasil s prednáškou pre Židovskú obec a SAV s hore uvedeným názorom. Nikdy som ju nespísal, teraz sa budem opierať o jej hlavné body.

Netrúfnem si na filozofickú analýzu zla. Môj priateľ teológ a psychológ Peter Tavel mi do telefónu dnes povedal. Zlo? Nedostatok dobra! Ako lekár – psychiater a v kontexte úvah o zločinoch nacizmu a komunizmu budem teraz v tejto úvahe chápať páchanie zla ako

(1) spôsobovanie bolesti, utrpenia, smútku, úzkosti, bezmocnosti,

(2) poškodzovanie zdravia, skracovanie života, vraždenie,

(3) obmedzovanie slobody

(4) znižovanie dôstojnosti, deindividualizáciu, dehumanizáciu, šírenie nenávisti.

Zavčasu rozpoznať zlo a postaviť sa proti nemu je nielen psychologicky ťažké, ale môže aj ohroziť jedincov život. Tragicky to ilustruje prípad Auguste Landmessera. Na fotke je masa ľudí, ktorá hajluje, on jediný nehajluje, má ruky založené na prsiach. Bolo to v Hamburgu 13. júna 1936, dav sa zhromaždil na uvítanie príchodu nacistickej lode do prístavu. Landmesser v r. 1931 vstúpil do NSDAP, aby získal prácu. Zo strany vystúpil v r. 1935, keď sa oženil s Židovkou. Bol odsúdený za hanobenie rasy, väznený, nasadený do trestného bojového oddielu a vo februári 1944 vyhlásený za mŕtveho. Manželka tiež nepreżila, bola zatknutá Gestapom, dve dcéry úrady odňali a rozdelili. Jedna z nich, Irene, opísala v roku 1996 príbeh ich rodiny.

Hamburg, 13. jún 1936, uvítanie príchodu nacistickej lode do prístavu, August Landmesser nehajluje.

Keď som v berlínskom múzeu videl na výstave o zločincoch nacizmu fotku hajlujúceho davu so vzdorujúcim jedincom, hlboko to na mňa zapôsobilo. Niekoľkokrát som sa k fotke musel vrátiť, pozerať si ju a rozmýšľať.

August Landmesser (1910 -1944), v r. 1931 vstúpil do NSDAP, aby získal prácu, vystúpil z neho v r. 1935, keď sa oženil so Židovkou, bol odsúdený za hanobenie rasy, väznený, nasadený do trestného bojového oddielu, vo februári 1944 vyhlásený za mŕtveho. Manželka tiež nepreżila, zatknutá gestapom, dve dcéry odňali a rozdelili (Irena Landmesser, 1996).

Spomenul som si, ako som sa raz zo zvedavosti išiel pozrieť na akúsi slávnostnú schôdzu SNS v zasadačke, počúval som plamenné nacionalistické reči a keď predsedajúci zavelil pozerajúc na mňa „a teraz si spolu zaspievame...“ a pokynul aby sa dav postavil, hlava a hrdosť mi hovorili „zostaň sedieť“, do nôh však prišiel impulz, inervácia k postaveniu sa a nečujne som zahanbene pred sebou samým pohyboval ústami „kto za pravdu horí...“ Bol to skutočný impulz ku skupinovej konformite? K poslušnosti? Zo strachu z následných prejavov agresie, pohŕdania, ohovárania, intríg v malom meste? Impulz a konanie bolo rýchle a bolo v rozpore s mojimi postojmi voči politike SNS. Reagovala evolučne staršia časť mojej osobnosti?

Pri úvahách o fungovaní totalitných režimov a „mechanizmoch“, ktoré sa podieľali na holokauste sa mi zdajú pomerne ľahko identifikovateľné niektoré ľudské prirodzenosti. Na prvý pohľad sa to môže zdať ako veľký paradox a nezmysel, že na niečom tak obludnom ako bol nacistický alebo komunistický režim so svojimi zločinmi by sa mohli podieľať nejaké ľudské prirodzené sklony. Chápem tiež, že to môže zraňovať bolesť tých, čo týranie a vyvražďovanie prežili a pôsobiť ako rúhanie sa pamiatke tých, čo neprežili. Ale ak by sme

zostali pri démonizácii v zmysle „nepochopiteľná diabolská obludnosť“ tak by sme prišli o možnosti zavčasu identifikovať príznaky deviácie a snažiť sa o prevenciu.

Medzi prirodzenosti, ktoré môžu vyústiť do zla asi patrí (1) tendencia k hierarchickému usporiadaniu spoločenstva, s čím úzko súvisí naša vybavenosť dominančným pudom verzus gestom pokory, podriadením sa, ktoré upokojuje aj rozzúreného protivníka. Pravdepodobne aj Milgramom experimentálne skúmaná poslušnosť voči autorite súvisí s touto našou výbavou; (2) potreba patriť do spoločenstva, skupiny, strach z výsmechu, pohŕdania, kritiky (kritika spôsobuje sociálnu bolesť, už sa skúma aj pomocou detegovania zmien v aktivite mozgu s modernými zobrazovacími metódami na výskum centrálneho nervového systému); výsledkom môžu byť slepá lojalita, tendencia ku konformite, experimentálne skúmaná sociálnymi psychológmi (napr. Sherif, Asch); (3) tretiu prirodzenosť, ktorá môže za určitých okolností zachrániť spoločenstvo, v iných kontextoch ale môže spôsobiť obludné zločiny, je tendencia spoločenstva reagovať pri ohrození, zneistení hľadaním nepriateľa. S tým úzko súvisí potreba mať vodcu a zvýšená tendencia ku kohézii spoločenstva. V takejto situácii sa zrejme silne dostávajú k slovu aj prvé dva zmienené okruhy tendencií: k poslušnosti a konformite; (4) štvrtou prirodzenosťou, ktorá sa môže podieľať na páchaní zla, je Zimbardov „Luciferov efekt“. Ide o moc okolností, o moc pridelenej sociálnej roly. Efekt definovania na „my“ a „oni“. My – dobrí, oni – zlí. My ľudia, oni podľudia, menejcenní, darmožráči, úchylní, duševne chorí, homosexuáli, nepriatelia proletariátu, socializmu atp.

Myslím si, že aj pri zbežnom pohľade na päť uvedených prirodzeností, ktoré sa podľa môjho názoru obvykle podieľajú na páchaní zla, je zjavné, že za bežných podmienok sú adaptačne priaznivou výbavou ľudí, užitočnými vrodenými tendenciami umožňujúcimi hladšie a situačne efektívnejšie fungovanie spoločenstva a jedinca v ňom.

Asi sa dostanem do sporu s vyhranenými pacifistami, keď spolu s americkým psychiatrom a psychoanalytikom Ottom Kernbergom budem uznávať aj nepatologické funkcie agresie: obranu územia, od ktorého závisí obživa, ochrana malého dieťaťa pred útokmi, sexuálna konkurencia – „vlastnenie“ hľadaného sexuálneho objektu.

Kerbergovi zachránilo život, keď v jeho detstve rodina utiekla pred Hitlerom do Ameriky.

Útek je niekedy jedinou účinnou obranou pred nebezpečím. V priebehu evolúcie vzniklo niekoľko psychobiologických vzorcov reagovania na nebezpečenstvo. Paralely nájdeme aj u iných cicavcov. Ide teda o veľmi staré schémy. Ak situáciu vyhodnotíme tak, že ohrozenie presahuje našu schopnosť zvládnuť ho, nastáva pohotovostné stuhnutie, svaly sú

tuhé, napäté, hrdlo zovreté, „zabudneme dýchať“, zrýchli sa pulz, aktivuje sa sympatikový vegetatívny nervový systém, máme strach, sme bdelí, ostražití, vyčkávame, schopní rýchleho pohybu; ak vyhodnotíme situáciu, že nebezpečie je asi zvládnuteľné, môžeme prepnúť do útoku alebo úteku; k úteku patrí strach, nepokoj, impulz bežať alebo varovať druhých, ruky sú chladné, sympatikus je silne aktivovaný, rýchlo dýchame, pulz sa zrýchľuje nad 100/min; ak prepneme do útoku, ide spolu s emóciou zlosti, niekedy sa mieša s úzkosťou,objavuje sa impulz kopnúť, udrieť, kričať, ruky sú teplé, plecia, ruky, čeľusť napäté, pulz a dýchanie sú rýchle, sympatikus silne aktivovaný; ak je nebezpečie nekontrolovateľné môže dôjsť k úľakovému „zmrznutiu“: telo je nehybné, oči fixované, búši srdce, dýchanie je plytké a rýchle, prežívame hrôzu, sme mimoriadne bdelí, ale neschopní pohybu, „meraví od úľaku“, niekedy sa objavuje pocit oddelenosti od seba, sympatikus a parasympatikus sú silne aktivované; pri nekontrolovateľnom nebezpečí môže dôjsť ešte k druhému reakčnému variantu – imobilnému kolapsu: svalstvo ochabne, oči sú odvrátené alebo „sklenené“, pulz spomalený pod 60/min., dýchanie pomalé, plytké, „fiktívna smrť“, panuje emócia beznádeje, odovzdania sa, hanby, človek je ako v tranze, môže mať narušenú orientáciu v realite, otupenosť a analgézia asi súvisí s vyplavením endogénnych opiátov.

Pri liečbe obetí násilia musí diagnostik a terapeut počítať s možnosťou aktivácie týchto stavov pri rozhovore a spracovávaní traumy.

Či sa nám to páči alebo nie, pri triezvom hodnotení ľudskej prirodzenosti nám vyplýva konštatovanie, že súčasťou našej ľudskej povahy je potenciál k prežívaniu emócie zlosti, nenávisti. Tomáš Radil, neurológ a neurovedec, keď po oslobodení odchádzal bránou z koncentračného tábora, povedal si, že sa neobzrie a nechá to všetko za sebou... Po desiatkach rokov sa predsa len vrátil k téme holokaustu. Profesor Radil vidí spoločnosť ako súbor individuí, ktorých zlostné a nenávistné vektory sú rôzne nasmerované a nemajú jeden cieľ. Je to zrejme bežná situácia pri demokratickom usporiadaní s fungujúcimi demokratickými inštitúciami. Veľké excesy nehrozia. Ak sa ale nenávistné vektory v kritickej mase nasmerujú na jeden cieľ, na vonkajšieho alebo vnútorného nepriateľa, na Židov, Cigáňov, homosexuálov, židobolševikov, kapitalistov, vykorisťovateľov, nepriateľov socializmu, liberálov atď., je tu vážny problém! Kde je vodca? Čo hovorí? Ako a kedy zaútočíme?

A ako je to s našou ľudskou prirodzenosťou, našimi vrodenými evolučne starými dispozíciami a vedením vojny? Zakladateľ humánnej etológie Rakúšan Irenäus Eibl – Eibesfeldt uvádza nasledovné dispozície, ktoré sa uplatňujú: sklon k lojálnej podpore v uzatvorených skupinách, sklon agresívne reagovať pri ohrození členov skupiny, motivácia

bojovať a dominovať (zvlášť u mužov), tendencia obsadzovať „revír“ a brániť ho (teritorialita), nedôvera voči cudzím (xenofóbia) – objavuje sa už v 7.-8. mesiaci života aj u detí, ktoré nemali zlú skúsenosť s cudzími, intolerancia voči odchýlkam od skupinovej normy (tlak ku konformite). Vedenie vojny si vyžaduje plánovanie a vedenie (poslušnosť!), pohotovosť k vojne sa buduje propagandou, uplatňuje sa ctižiadostivosť jedincov a túžba po moci. Agresiu voči protivníkovi spriechodňuje jeho dehumanizácia (nadávky ako škodlivý hmyz, červy, svine, dobytok, besní psy, súsčasná putinovská ruská propaganda označuje ukrajinských vlastencov ako fašistov; tiež značkovanie protivníka ako psychicky alebo fyzicky postihnutých zvyšuje tendenciu ku hrubosti: idioti, kreténi, kripli, menejcenná rasa. atp.); objavuje sa tiež tendencia k zvyšovaniu vlastnej sebahodnoty – opájaní sa grandiozitou, velikášskymi predstavami o sebe. –Pri analýze jedného medzikmeňového konfliktu opisuje Eibl-Eibesfeldt tiež význam zreťazenia aktov pomsty.

Účasť vrodených dispozícií pri vedení vojny ale zrejme neznamená, že by vojny boli osudovo neodvratné. Je možné, že v histórii bolo viac odvrátených vojen než skutočných vojnových konfliktov. Možno je to podobné ako pri individuálnych vraždách. Asi väčšina ľudí aspoň raz v živote tak vzplanie hnevom a nenávisťou, že fantazírovala zabitie protivníka, ale k reálnym vraždám dochádza len zriedka. Podľa evolučného psychológa Davida Bussa máme síce v sebe vražedný potenciál, ale ešte silnejšie zábrany vraždu skutočne spáchať.Evolučné „nezabiješ“ je nepomerne staršie než Mojžišových Desatoro.To nijako neznižuje význam náboženských etických princípov.

Keď sa bližšie pozrieme na možné vrodené dispozície uplatňujúce sa pri vedení vojny a masovom vyvražďovaní, narážame na problém osobnosti vodcu a jeho blízkych spolupracovníkov. Zlovoľná autorita vodcu môže prostredníctvom tendencie k poslušnosti a propagandy pôsobiť toxicky na veľkú časť spoločenstva.V civilizovanom svete je k tomu potrebná nesloboda médií. Psychiatrovi a filozofovi Karlovi Jaspersovi sa pripisuje výrok, že v dobrých časoch spoločnosť trpí psychopatov, v zlých časoch spoločnosť trpí pod psychopatmi.

Aké osobnostné typy u vodcov sú zvlášť rizikové?

Podľa školy Otta Kernberga najrizikovejšie sú hraničné (= borderline), paranoidné a narcistické osobnosti. Hlavným znakom hraničnej je extrémna rozporuplnosť, strach z opustenosti a problémy s reguláciou afektov, takže mávajú napr. stavy nekontrolovanej zúrivosti. Pri paranoidnej osobnosti je hlavný znak nedôvera a podozrievavosť, neschopnosť odpúšťať. Pri narcistickej je to predstava o vlastnej veľkoleposti,očakávanie obdivu od druhých,arogancia s tendenciou podceňovať a znevažovať druhých, manipulovať ich

a využívať pre svoje ciele. Ak je narcistická osobnosť kombinovaná aj so znakmi antisociálnej osobnosti,tak sa ešte pridáva bezohľadnosť a chýbanie súcitu.Kernberg opisuje ešte syndróm malígneho narcizmu,ktorý je zmesou vlastností narcistickej osobnosti spolu s vlastnosťami paranoidnej a k tomu sa ešte pridávajú sadomasochistické tendencie. U všetkých týchto osobností tiež chýba alebo je málo rozvinutá schopnosť empatie a súcitu. U konkrétneho jedinca sa vlastnosti všetkých uvedených typov môžu ešte ďalej rôzne kombinovať.

K hlbšiemu chápaniu mechanizmov páchania zla prispeli mnohí múdri ľudia. Myslím si, že ich snahy majú význam aj z hľadiska možnej prevencie. Rôzni autori sa sústredili na rôzne aspekty komplexných javov a procesov. Tak napr. Arno Gruen, Helm Sterlin, Erich Fromm akcentujú význam individuálnej psychopatológie u páchateľov. Iní, ako napr. Hannah Arendt, Christopher R. Browning, Solomon Asch, Stanley Milgram, Philip Zimbardo, Egon Gál prispeli k pochopeniu významu situácie, kontextu u normálnych osobností. V súčasnosti Egon Gál zdôrazňuje aj význam zlyhávania empatie.

Myslím si, že pri snahe hlbšie vniknúť do problematiky páchania zla sa nezaobídeme bez bio-psycho-sociálneho prístupu. „Bio-“ vrátane evolučnej teórie, etológie a kognitívnych a afektívnych neurovied, „psycho-“ vrátane psychoanalytických poznatkov o obranných mechanizmoch a sociálnej a evolučnej psychológie, „sociálny“ – sociologické, politologické a duchovedné disciplíny.

Obranné mechanizmy (Sigmund Freud,Anna Freudová,George Vaillant, Natália Kaščáková) môžeme chápať ako rôzne formy sebaklamov, ktoré keď sa uplatňujú u vodcov a významnej časti obyvateľstva v dobovom kontexte, výsledkom môžu byť také rozhodnutia vodcov a také reakcie obyvateľstva, že s odstupom času sme spolu s historikmi udivení, čo sa to vlastne dialo...

Prevencia rozsiahleho páchania zla je pri demokratickom usporiadaní spoločnosti podľa môjho názoru pomerne jednoduchá, to ale neznamená, že by bola ľahká. Znamená starosť aby nedošlo k deviácii spoločnosti. K tomu patrí starosť o dobré fungovanie demokratických inštitúcií (ústavný súd, ostatné súdy, polícia, prokuratúra, sloboda médií, slobodné voľby atď.), ale k tomu je zjavne nevyhnutne potrebná dostatočná občianska guráž v spoločnosti (Ralf Dahrendorf),teda v podstate asertívny (Robert Albert, Michael Emmons) občan opierajúci sa o. i. o externú autoritu listiny ľudských práv a slobôd, aby dokázal vzdorovať prípadnej zlovoľnej autorite. Hannah Arendt v istom kontexte povedala: „Nikto nemá právo poslúchať!“ A Kurt Tucholsky vtipne: „Tolerancia je podozrenie, že druhý má právo.“

A prevencia v totalitnom režime? Prioritou je najprv ho zvrhnúť, pokiaľ možno zamatovo, a zaviesť demokratické inštitúcie. Tak jednoduché a tak ťažké a náročné na dlhodobú vytrvalosť!

Literatúra u autora

Text sa opiera o článok Páchanie zla a ľudská prirodzenosť v knihe L. Szigeti (et.): V službe demokracie. Kaligram Bratislava 2014 str. 503 – 509 Použité so súhlasom vydavateľa a editora.